

LA HISTORIOGRAFIA ITALIANA DEL DARRER DECENNI SOBRE L'ÈPOCA MODERNA

GIUSEPPE RICUPERATI¹
Universitat de Torí

RESUMEN: *La historiografía italiana del último decenio sobre la época moderna*

El artículo repasa las recientes contribuciones italianas al estudio de la historia moderna. Tras una crítica en torno a aproximaciones historiográficas similares, el autor analiza los estudios según su cronología. Destaca como aspectos más característicos el interés modernista por buscar una conexión profunda con las dinámicas medievales; la vitalidad de los estudios de historia religiosa del siglo XVI; la compartimentación geográfica de los grupos de investigación en general, y la revisión de la obra de Franco Venturi sobre el siglo XVIII.

RESUM

L'article fa un repàs sobre les recents contribucions italianes a l'estudi de la història moderna. Després d'una crítica al voltant d'aproximacions historiogràfiques semblants, l'autor analitza els estudis segons llur cronologia. Destaca com aspectes més característics l'interès modernista per cercar una connexió més important amb les dinàmiques medievals; la vitalitat dels estudis d'història religiosa del segle XVI; la compartimentació geogràfica dels grups d'investigació en general, i la revisió de l'obra de Franco Venturi sobre el segle XVIII.

SUMMARY: *Italian Historiography on Modern Age during the last decade*

This article reviews recent Italian contributions to the study of Modern History. After some critique about similar historiographical approaches, the works are analysed by the author according to its chronology. The most characteristic aspects he highlights are the modernist interest in searching a profound connection with medieval dynamics; the presentness of studies on 16th century religious history; the geographic segmentation of research groups in general; and the reconsideration of Franco Venturi's works about the 18th century.

Introducció

El primer punt que tractaré està relacionat amb els instruments necessaris per fer un balanç sobre tot allò que precedeix l'últim decenni. La Societat dels Historiadors Italians havia organitzat a Arezzo del dos al sis de juny de 1986 una reflexió sistemàtica sobre les recerques desenvolupades a Itàlia en el vinteni anterior. Les actes d'aquesta convenció van ser publicades per Laterza el 1989 amb el títol *La storiografia italiana negli ultimi venti anni*, a càrrec de Luigi De

¹ Aquest article havia de ser exposat oralment el 1996. Malauradament, raons de salut m'impediren de presentar-la als amics espanyols del Centre d'Estudis d'Història Moderna Pierre Vilar. En el moment de reconsiderar-la un any més tard em veig obligat a indicar que no he estat en condicions d'examinar tres dels llibres més importants apareguts immediatament després de la primera versió. Em limito tant sols a indicar-los: A. Prosperi, *Tribunali della coscienza. Inquisitori, confessori, missionari*, Torí, 1996; E. Grendi, *I Balbi*, Torí, 1996; E. Fragnito, *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471-1603)*, Bolònia, 1997.

Rosa, en tres volums (Roma, Bari, Laterza, 1989). El segon, dedicat a l'època moderna s'obre amb tres relacions que fan referència respectivament al Cinc-cents (Sergio Bertelli), al Sis-cents (Giuseppe Giarrizzo) i el Set-cents (Giuseppe Ricuperati). El balanç del primer és molt crític, acusant la historiografia italiana del Cinc-cents d'haver quedat lligada als models dels grans mestres com Federico Chabod, Delio Cantimori i Eugenio Garin: un treball que encara resta lligat a la història política, a la de les idees, a la filologia; allunyat, fins i tot en els seus millors resultats, de les propostes més innovadores de la historiografia internacional i de la relació amb les tensions provinents de disciplines com l'antropologia. Un altre aspecte que emergeix d'aquesta àmplia revisió fa referència a la tendència a la regionalització sense diàleg dels estudis, que pateixen la fragmentada geografia de les universitats italianes, multiplicada en la posguerra i amb una forta tendència al localisme. En realitat, quan el propi Bertelli entra en els mèrits de la recerca, el quadre que ell mateix dibuixa se'ns presenta més articulat i menys presoner d'aquell immobilisme de fons denunciat. Emergeixen així projectes complexos, com la *Storia di Prato*, un projecte que havia estat assenyalat per Fernand Braudel, i que el relator considera un exemple notable de la influència dels "Annales", encara que, precisa, amb una atenció prevalent envers les estructures i poc interessada per aquella història de les cultures i de les mentalitats que havia estat oberta per Bloch i per Febvre. Així el propi Bertelli assenyalava l'intent de recerca interdisciplinària de la Europa de les corts, que precedeix la mateixa fortuna francesa de Norbert Elias, contraposant però a aquesta experiència, destinada a restar sense una metodologia pròpia, i per tant, a actuar per tensions analítiques separades sobre el mateix objecte, la del *Laboratorio di storia* (coordinat pel propi Bertelli), que hauria sotmès a una verificació precisa les temàtiques eliasianes, acceptant la proposta d'Estat com *configuració*, rebutjant, per contra, la hipòtesi d'un procés de civilització dirigit a un constant progrés del llindar del pudor i de la repugnància. El mateix grup s'hauria mesurat amb l'Huizinga de l'*Homo ludens*, amb Clifford Geertz i el concepte de *deep play*, i, per iniciar el discurs de la sacralitat del poder, no només amb Bloch, sinó també i sobretot amb Ernst Kantorowicz. Així no manquen aventures individuals que han tingut importància internacional. Bertelli fa referència en particular a Carlo Ginzburg i a Piero Camporesi, que utilitzen ambdós el model bajtinà de la contraposició i de l'autonomia d'una cultura baixa respecte a la cultura alta. Bertelli es mostra bastant crític en relació amb tots dos i en particular amb el propi model, defensant contra Bajtin, que els teòlegs de la Sorbonne no haurien pogut entendre l'ofensa que els hi hauria fet Rabelais, que feia referència a la inesgotable fons de la cultura popular, si haguessin estat tant llunyans i diferents de la ritualitat corpòrea de les màscares carnavalesques. Prefereix a ambdós el treball d'Ottavia Niccoli, que malgrat haver estat deixeble de Ginzburg, *Profeti e popolo nell'Italia del Rinascimento*, publicat per Laterza el 1987, com "exemple de comunicacions de dades culturals a través de diferents nivells socials i de cultura notablement complexe". En conclusió no s'oblida d'assenyalar el notable desenvolupament que, gràcies a les lliçons de Carlo Maria Cipolla, han tingut les recerques sobre les epidèmies, substretes de l'àmbit tradicional de la història de la medicina i de la demografia històrica, així com el desenvolupament de temes com l'assistència, el pauperisme, la marginació, temes

als quals ha dedicat una particular atenció una revista com *Società e storia*, nascuda d'una col·laboració pisano-milanesa. L'òptica antropològica que ha guiat l'historiador toscà en les seves eleccions, sempre intel·ligents, però certament molt selectives, es confirma polèmicament en la restricció d'aquesta amplíssima, però una mica egocèntrica reconstrucció, en la referència a Giovanni Levi i a la seva denuncia dels "perills del geerzisme". Per contra, precisament en el moment en el qual *The Interpretations of Cultures* entra a la cultura italiana amb la recent traducció de Francesco Remotti, ja hi ha qui es declara preparat, amb tricorní de guardia civil, a montar guàrdia a la pròpia "obsoleta mentalitat materialista".

El balanç traçat per Giuseppe Giarrizzo pel Sis-cents tendeix sobretot a subratllar la profunda distància de les recerques més recents respecte a les que foren examinades per Guido Quazza en un intent anàleg del 1967: "Sobrevola aquell debat, deprimint-lo, la teoria contestatària i plorària dels límits (del capitalisme italià, de la burgesia nacional, del Risorgimento)"; i el Sis-cents dubta per això a col·locar-se, malgrat tot, fora de l'òptica de la "decadència". En realitat, el mateix Quazza, havia recollit aquesta versió en un assaig publicat per Einaudi a començaments dels anys setanta amb el títol *La decadenza italiana nella storia europea*.

Entre els estudis innovadors Giarrizzo assenyalava el de Domenico Sella, *Crisis and continuity: the economy of Spanish Lombardy in the seventeenth century*, del 1979, però tornat a proposar més tard en la història del ducat de Milà del 1984, on el fiscalisme espanyol (també aquell més intens dels anys 1620-1630), corroent les àrees de privilegi urbà i creant les condicions de paritat entre ciutat i camp és vist com a factor de modernització, fins el punt de constituir-se com l'arrel del propi desenvolupament Set i Vuitcentista de la Lombardia. Contradictori es manifesta el cas toscà, examinat en el pla econòmic per Paolo Malanima i en el polític-institucional per Furio Diaz. Més dramàtica i negativa encara es dibuixa la realitat meridional, on les arrels del subdesenvolupament són trobades per Rosario Villari (que revisa el 1977 i el 1982 les tesis del seu clàssic llibre sobre els orígens de la revolta antiespanyola del 1677) com ocupació feudal de l'estat i com creixement desproporcionat i sense desenvolupament de la capital.

En la reconstrucció de Giarrizzo, tenen un ampli espai els estudis sobre el libertinisme i sobre les institucions culturals, en particular les acadèmies científiques i literàries. En les conclusions, el mateix Giarrizzo assenyalava alguns fenòmens que han caracteritzat la fi dels anys setanta i l'inici dels anys vuitanta: una onada de revisionisme, guiada no per casualitat per investigadors catòlics, que tendeix a posar en discussió l'estat modern; una tendència a esborrar les "revolucions" dels anys quaranta tant a nivell europeu com italià; l'aparició, afavorida pels models microhistòrics, d'una sèrie de casos judicials i privats basats sobre fonts locals, un antiquarisme petulant, segons l'historiador sicilià, al qual certament no se li pot demanar que participi en la reconstrucció de la realitat del Sis-cents.

Pel que fa a la meua recensió em limitaré a dir que una primera part estava dedicada a analitzar l'obra monumental de Franco Venturi: no només els volums de *Settecento riformatore* (apareguts entre 1969 i 1984) sinó també *Utopia e riforma dell'Illuminismo* (1970). La vitalitat de la història intel·lectual em semblava testimoniada no només per aquest gran treball que semblava realitzar

l'exigència kantiana d'una història escrita des d'un punt de vista cosmopolita, sinó també per l'experiència, paral·lela i original, de Furio Diaz. En aquest contexte, juntament amb els meus treballs i els de Luciano Guerri, deixebles directes de Franco Venturi, assenyalava la importància i la creativitat d'un llibre d'un jove investigador, Vincenzo Ferrone, *Scienza natura religione. Mondo newtoniano e cultura italiana nel primo Settecento*, que, a través de la clau dels models epistemològics, oferia una reconstrucció orgànica de la primera part del segle i de les seves relacions amb Europa. La segona part de la recensió feia referència a les altres formes d'històries, des de les regionals, lligades a la *Storia d'Italia* coordinada per Giuseppe Galasso (donant un ampli espai a el que em semblava el resultat més significatiu, la contribució de Carlo Capra sobre el ducat de Milà del 1984), a les històries locals, a les primeres però interessants obertures a la història cultural, tant en el sector de la impremta i de la instrucció, com en el de la història social del llibre. Finalment, assenyalava com a signe de la vitalitat de la historiografia italiana sobre el Set-cents, la capacitat d'oferir una de les més àmplies i problemàtiques síntesis, la de Luciano Guerri, *Permanenze e mutamenti nell'Europa del Settecento*, publicada el 1986.

Les recerques del últim decenni: les fronteres indeterminades de la modernitat

Començaré per una primera observació que tinc intenció de verificar mitjançant alguns exemples significatius. Els historiadors italians en aquest darrer decenni han agredit les fronteres de la modernitat, infiltrant-se sovint en aquell que era tradicionalment l'àmbit dels medievalistes. És una tendència lligada a la ruptura de la tradició solar que neixia de Jacob Burckhardt i havia estat apropiada pel historicisme italià, de veure una fractura entre Edat Mitjana i Renaixement i sobretot de posar en aquest darrer les arrels de la identitat moderna. Com és conegut l'ofensiva contra aquesta concepció havia estat iniciada pels medievalistes i havia estat reforçada per la història social, que havia escollit decididament la llarga durada. El primer exemple és potser el més conegut i fa referència a Carlo Ginzburg, *Una storia notturna*, publicat per Einaudi el 1989. Per reconstruir la cultura del "sabbat" l'historiador recull, per una banda, el discurs que ja havia fet en una obra precedent sobre els "benandanti" i explora (seguint les petjades de Dumézil que sempre és simultàniament un referent i un objectiu polèmic) el llarg viatge d'una cultura xamànica que no només vé de temps antiquíssims, sinó que travessa espais immensos. Després hi ha el temps de la baixa Edat Mitjana, de les epidèmies i de la ferotge organització de les persecucions dels jueus. L'època moderna és finalment el temps de la supervivència i de la decadència d'allò màgic, de la descoberta i de la repressió d'una cultura baixa que tenia arrels profundes i autònomes. Carlo Ginzburg és no només un dels més coneguts historiadors italians, sinó també el teòric d'un paradigma, "l'indiziario" i per tant, el genial practicant d'una "història social qualitativa", aquella que pot ser exemplificada pels seus treballs precedents, des de *Il formaggio e i vermi*, fins a *Indagini su Piero*.

El segon exemple és el de Claudio Donati, *L'idea di nobiltà in Italia. Secoli XIV-XVII*, publicat per Laterza el 1988. Donati és deixeble de Marino Berengo un

dels més grans historiadors italians del nostre temps, que des de fa més d'un decenni està estudiant (també ell entre Edat Mitjana i Edat Moderna) el secret de la societat urbana europea. Donati ha treballat particularment l'original regressió temporal realitzada per Otto Brunner en el seu llibre sobre la noblesa de la baixa Àustria del Sis-cents, a la recerca del tipus de cultura i de valors (i també de lectura dels textos literaris). El seu plantejament és més sòlidament institucional, a partir del tema de la noblesa en els juristes i en els humanistes del segle XIV per arribar —després d'un viatge fascinant i documentat que travessa Renaixement i Barroc— fins les discussions sobre la noblesa del segle XVIII, obertes per un clàssic (que el mateix Donati havia estudiat precedentment) com *Della scienza cavalleresca* de Scipione Maffei.

La tercera contribució està representada pel recent treball de Paolo Prodi, *Il sacramento del potere. Il giuramento politico nella storia costituzionale dell'Occidente*, editat per Mulino el 1992. Prodi és un dels historiadors italians més complexos. Després d'haver estat un dels protagonistes de l'estudi de la Reforma catòlica, ha traslladat la seva atenció sobre la formació dels mecanismes polítics i institucionals a l'estat de l'Església. Neixia així la proposta de *Il sovrano pontefice* del 1982, traduït a l'anglès el 1987. És un llibre que reconsidera el tema de la sacralitat del poder amb una amplitud que no és inferior a aquella de Bloch o de Kantorowicz, per altre banda àmpliament utilitzats al costat de la historiografia constitucional alemanya. El punt de partença del discurs és individuat no només en la civilització clàssica, greco-helenística i romana, sinó també en la tradició religiosa, primer jueva i més tard cristiana. Tres capítols fan referència a l'Alta i Baixa Edat Mitjana. Uns altres tres capítols ressegueixen el període entre Quatre-cents i Sis-cents, llegint a través del mecanisme del jurament la consolidació de l'estat sobirà i la crisi religiosa del Cinc-cents, fins a la rèplica de les sectes radicals. Els últims tres capítols condueixen el tema fins als nostres dies, obrint un espai per el futur: "el nostre problema conflueix en aquest punt en el tema més ampli de la secularització de la política, amb el qual, d'altra banda, sempre l'hem vist històricament lligat: si és veritat que la desacralització de la política és fruit del cristianisme occidental, el principi d'una doble pertinença, és el nostre drama, però també pot ser la nostra salvació". El tema de la sacralitat del poder a l'Europa medieval i moderna és també l'objecte d'un llibre de Sergio Bertelli, *Il corpo del re* (Ponte delle Grazie, Florència) del 1990 que aquí fon de forma complexa les dues lliçons que havien estat presents en el seu *Laboratorio di storia*: l'eliasiana, que havia conduït al notable *Rituale, cerimoniale, etichetta* del 1985, i la de Kantorowicz. D'alguna manera, el primer sembla prevaldre sobre el segon, en el sentit que l'atenció està dirigida preferentment a les cerimònies d'investidura i a les funeràries. A través del tema de la sacralitat del poder a Occident (on reapareix la gran lliçó de Bloch) Bertelli ofereix de forma explícita una periodització complexa, que juga sobre la continuïtat entre Edat Mitjana i primera Edat Moderna i trasllada la ruptura cultural a la revolució científica, que alhora constitueix el fonament de la successiva revolució industrial. Allò que Bertelli critica profundament és la pretesa autonomia d'una baixa cultura: "És que potser hi ha diferència entre una ofrena de Lluís XIII i la feta pel més humil dels seus súbdits a la mateixa divinitat? El rei i el més humil dels francesos no actuaven a l'interior d'esquemes conceptuals idèntics? L'hiatus entre nosaltres i les

cultures del passat es va verificar durant la revolució científica sis-centista i va abastar no només la *religio regis*, sinó també tota l'esfera del sagrat. Crisi de la consciència europea fou el títol d'un célebre llibre de Paul Hazard. Jo diria millor crisi de la consciència religiosa europea. Quan les mases dels creients esdevingueren "espectadors", volia dir que quelcom s'havia esdevingut, que una ruptura s'havia produït en la manera de relacionar-se amb les representacions sagrades". Un altre contribució que sobrepasa els temps tradicionals és el llibre (entre història econòmica i història de la ciència) de Mauro Ambrosoli, *Scienziati, contadini e proprietari. Botanica e agricoltura nelle Europa occidentale, 1350-1850*, editat per Einaudi el 1992. Caldria destacar tres característiques exteriors. No només hi ha l'arrencada a l'interior de la baixa Edat Mitjana; també hi ha l'arribada a mitjans segle XIX, que també supera, en nom d'un tema que pot ésser viu tant sols en la llarga durada, el concepte "*ad quem*" de la modernitat per aprofundir en allò que ja és la plena contemporaneïtat. Una altra característica d'aquesta ambiciosa i notable recerca està lligada a l'amplitud de l'espai; una Europa occidental interrogada segons un mètode comparativista, que fa confrontar sobre el terreny específic de les cultures especialitzades els espais del nord d'Itàlia, les regions de França i d'Anglaterra. Una altra dada que crida l'atenció del lector és que no es tracta tant sols d'una recerca d'història de l'agricultura i de la ciència, sinó que porta també amplis capítols d'història cultural relacionats amb els autors i els continguts dels clàssics de la botànica, llur fortuna o circulació, fins a reconstruir les línies d'una recepció complexa, que no coneix fronteres i restitueix identitat (a través de l'estudi de les anotacions manuscrites) a un petit món de lectors especialitzats que tradueix llurs lectures en experiències pràctiques.

Els estudis sobre el Cinc-cents

Mentre sembla irreversible la crisi de la historiografia de la Reforma catòlica, que com a màxim tendeix a traslladar els seus interessos a la disciplinació i a la ona llarga del tridentisme, mostren una notable vitalitat els estudis d'història religiosa lligats, de diverses maneres, a les lliçons de Delio Cantimori. Un paper propulsor ha tingut en aquest sentit Antonio Rotondò, amb els seus *Studi e testi per la storia religiosa dell Cinquecento*, inaugurats per la fonamental edició crítica de les *Opere* de Lelio Sozzini (1986), però que s'ha enriquit, els darrers anys, amb notables contribucions, com aquella del propi Rotondò, *Forme e destinazione dell messaggio religioso. Aspetti della propaganda religiosa nell cinquecento* (1991), la de Massimo Firpo *Tra "alumbrados" e spirituali. Studi su Juan de Valdés e il valdesianesimo nella crisi religiosa dell 500 italiano* (1990), fins als treballs més recents de Cecilia Asso, *La teologia e la grammatica* (1993), que estudia la controvèrsia entre Erasmo i Edward Lee i finalment àmplies recerques de Simonetta Adorni Braccesi, *"Una città infetta". La repubblica di Lucca nella crisi religiosa del 500* (1994), un complex lligam entre història política, social i religiosa.

A les lliçons de Cantimori es vincula també Silvana Seidel Menchi, autora d'un original treball sobre *Erasmo in Italia (1520-1580)*, publicat per Bollati

Boringhieri el 1987, caracteritzat no només per una escriptura d'estil refinadíssim, sinó també per la voluntat d'omplir una llacuna historiogràfica molts cops assenyalada: l'absència de recerques sobre l'impacte de la cultura erasmiana a Itàlia, a diferència d'altres espais europeus, entre els quals hi ha Espanya, on existeix la memorable reconstrucció de Marcel Bataillon. Però l'elecció de privilegiar les fonts inquisitorials porta l'autora a descobrir un Erasme diferent d'aquell que domina en la historiografia internacional: "no l'humanista equilibrat, un crític de la societat i de l'església ansios d'evitar ruptures". És un Erasme luterà, construït tant per la polèmica dels teòlegs catòlics, com per la lectura des de baix, que les fonts pre-escollides permeten de reconstruir. De notable interès és, per exemple, el capítol sobre els mestres de gramàtica, que també ho són d'heretgia. Seidel Menchi explora també el període en que una part de l'alt clergat tendeix a recuperar l'Erasme catòlic, però en situa l'exhauriment al voltant de 1559, quan esdevingué un fet la condemna expressa per part de l'Índex dels llibres prohibits de 1554. En aquesta fase, el bandejament d'Erasme esdevingué definitiu, encara que obrí el comerç del llibre clandestí. Cap al 1580 la capacitat de represió inquisitorial trencà definitivament potser no tant la lectura erasmiana dels grans intel·lectuals, com aquella difusió social —entre artesans i mercaders— que les fonts preseleccionades havien permès de reconstruir en els períodes precedents.

Encara sobre la crisi religiosa del Cinc-cents s'extén l'aventura intel·lectual de Massimo Firpo, que en els anys vuitanta s'havia organitzat sobre el terreny prevalentment filològic de la monumental edició del procés del cardenal Morone, de la qual el 1992 ha tractat el llibre *Inquisizione romana e Controriforma. Studi sul cardinale Giovanni Morone e il suo processo d'eresia* (Bolònia, Il Mulino), contemporani al perfil de Lorenzo Davidico, *Nel Labirinto del mondo. Lorenzo Davidico tra santi, eretici, inquisitori*. Amb aquests llibres i amb el precedent i ja assenyalat treball sobre Juan de Valdés, Massimo Firpo estava en condicions d'oferir una complexa reconstrucció del quadre, tal com s'esdevé en el volum publicat per Laterza el 1993, *Riforma protestante ed eresie nell'Italia del Cinquecento*, dedicat gens casualment a Franco Venturi, el seu mestre. La precoç recepció de les idees protestants es col·loca en un context de profunda crisi religiosa lligada d'una banda a la inadequació de les jerarquies eclesiàstiques i, per altra, a l'increment cultural dels grups urbans. La geografia de la difusió de les idees heterodoxes s'inicia a Venècia "amb els seus tipògrafs àvids de novetats, amb els seus gasetistes desocupats, els seus mercaders relacionats amb mig món, el seu síndic dels alemanys on entre els sacs de pebre i les bales de teixits no era difícil d'amagar alguns llibres luterans". És una "circulació de les idees" que envaeix poc a poc tots els espais urbans, en particular concentració a Mòdena, Lucca, Mantova, Siena, que involucra no només els laics o les petites corts, sinó també els ordes religiosos. Al costat de les biografies individuals hi ha la dels textos: d'un cert Erasme, que no està lluny d'aquell reconstruït per Seidel Menchi, al *Beneficio di Cristo*, un dels textos exemplars precisament per la fluïdesa i la indeterminació teològica, fins a les obres de Juan de Valdés. Són els tractats de l'evangelisme italià, que no tant sols estava compost per petits nuclis urbans de laics i religiosos, sinó que havia tocat les altes esferes de l'església, de Pole a Contarini estudiat, per Gigliola Fragnito. És el grup dels "spirituali" de difícil col·locació precisament perquè tenen elements d'heterodòxia i simultàniament

voluntat de reforma catòlica. Per una banda, estan estretament lligats a la circulació del *Beneficio di Cristo* i dels treballs de Valdés, de l'altra, tendeixen a evitar (com en el cas de Mòdena) les solucions purament represives i inquisitorials. Malgrat la mort de Contarini el 1542, Pole i Morone encara són activíssims fins al 1549, amb un paper de primer ordre en el Concili de Trento. Amb la mort de Pau III comença l'ofensiva inquisitorial coordinada pel Cardenal Giampiero Carafa. I és aquí que el llarguíssim procés Morone, que va més enllà del duríssim període de Pau IV, dona forma plena a la Contrareforma, marginant les fecundes ambigüitats del nicodemisme. L'últim capítol afronta la relació de l'espai italià amb el radicalisme religiós, en particular l'anabaptisme, lligat també per aquesta qüestió a l'àrea nord-occidental. Els "costituti di Manelfo", estudiats per Carlo Guinzburg, encara són una forma essencial per captar no només la complexa identitat de l'anabaptisme italià, sinó també l'aparició en el seu interior de divergències profundes com les antitrinitàries. El viatge d'aquests ferments a la geografia religiosa no tan sols italiana, sinó europea esdevindrà tortuós no només per l'agudització de la tensió inquisitorial de la Contrareforma, sinó també per l'augment de la rigidesa doctrinal de les diverses confessions protestants. Aquest volum de Massimo Firpo és una recomposició molt fina d'un quadre conjunt en el qual adquireixen significat conceptes com evangelisme, espiritualisme, i nicodemisme. Aquesta obra també constitueix una notable sistematització del temps, on de forma molt breu i no privada d'ambigüitat apareix la Reforma catòlica, definitivament derrotada en les seves exigències més profundes a finals dels anys quaranta, mentre es dibuixa com a categoria forta aquella Contrareforma, que té els seus inquietants paral·lels en l'enduriment dogmàtic de les confessions. És també una forma per recórrer una comparació original amb una historiografia extremadament rica d'articulacions també locals i que seria impossible d'examinar analíticament. Em limito a assenyalar alguns volums més recents com *Clero e società nell'Italia moderna*, (Bari-Roma, Laterza 1992), la reedició per part d'Adriano Prosperi dels escrits herètics de Delio Cantimori, del mateix any, el volum de síntesi de Salvatore Caponetto, *La riforma protestante nell'Italia dell'cinquecento*, també del 1992. La història religiosa del Cinc-cents es presenta així com una cantera oberta i fecunda de la qual formen part Antonio Rotondò, Mario Rosa, Ottavia Niccoli, Gigliola Fragnito, Adriano Prosperi, Alessandro Pastore, Valerio Marchetti, Susanna Peyrone, Rambaldi, Paolo Simoncelli, Salvatore Caponetto.

Per una geografia dels estudis Cinc i Sis-centistes

Menys fàcil és la reconstrucció, per al mateix segle, de la geografia i la història d'altres models de recerca. Són relativament pocs els estudis que es poden col·locar només en el Cinc-cents. Em limitaré a apuntar que a l'àrea vèneta es mouen al voltant de dues grans lliçons historiogràfiques: la de Mario Berengo i la de Gaetano Cozzi, als quals s'ha unit una nova generació d'investigadors, Giuseppe Gullino, Paolo Preto, Luigi Povolo: els temes fonamentals són els patriciats i la història econòmica i social, la justícia i les institucions, les famílies i la demografia, però també (i aquest és el cas de Preto) l'impacte de la pesta en

termes d'història de les mentalitats o el paper de l'espionatge a la República veneciana.

Pel que fa a Milà, al costat de l'aportació d'Aldo De Maddalena, dedicada a estudiar les economies de les finques agrícoles lombardes, no només s'allunya la historiografia de la "decadència", sinó que es debilita el propi concepte de crisi general, mostrant la persistència de profundes vitalitats al camp, amb formes modernes i projectades cap a la successiva recuperació econòmica general. També a Milà, Cesare Mozzarelli, de la Universitat catòlica, ha esdevingut un dels protagonistes d'aquella historiografia de la cort que utilitza aquest espai interdisciplinari i complex per erosionar el concepte chabodí de l'estat modern, transformat simplement en "l'anomenat estat modern". Per un destí no del tot casual, encara que en diversos aspectes sembli desconcertant, el propi Mozzarelli ha escrit una breu i ambigua introducció a la traducció italiana del gran treball de José Antonio Maravall sobre l'estat modern (1990).

Notable ha resultat el treball de recerca en un sector que, havent estat durant els decennis precedents monopoli de la historiografia "sabaudista" i nacionalista, havia quedat una mica abandonat, amb les úniques excepcions dels treballs de Luigi Bulferetti, d'Enrico Shumpo, d'Achille Erba, de Stuart Woolf i de Luciano Allegra. La transformació ha vingut determinada per la convergència, en el terreny de l'estat saboià, de dues òptiques bastant diverses, lligades respectivament a Giovanni Levi, que ha estat durant molt temps professor d'història econòmica a Torí i que ha impulsat els seus deixebles a estudiar en el temps llarg realitats llegibles en clau microhistòrica on es poguessin connectar aproximacions demogràfiques, antropològiques, econòmiques i d'història social, i als meus seminaris d'història moderna. Entre els resultats més rellevants pel que fa a la primera direcció, indicaria els volums de Simona Cerruti (publicat en francès i després en italià) sobre el llenguatge corporatiu a Torí, que resegeix un llarg període que va des de la segona meitat del Cinc-cents fins a la primera meitat del Set-cents, període treballat pel que fa a l'assistència, les estructures hospitalàries i les donacions privades per Sandra Cavallo en una obra apareguda en anglès amb el títol *Charity and Power in Early Modern Italy. Benefactors and their motives in Turin 1541-1789* (Cambridge University Press, 1995) i el llibre d'Angelo Torre *Il consumo delle devozioni, religione e comunità nelle campagne dell'Ancien Regime* (Bolònia, Il Mulino, 1995), basat en les visites pastorals piemonteses durant el període 1570-1770. Una aportació, que des de les primeres anticipacions s'havia revelat important, és el sòlid llibre d'Angello Allegra sobre la comunitat jueva torinesa *Identità in bilico. Il ghetto ebraico di Torino nel Settecento* (Torí, 1996). El repàs podria completar-se amb una referència al llibre de Levi *L'eredità immateriale. La carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento* (1985), traduït a les principals llengües europees. Es tracta d'una "microhistòria" que llegeix la vida de l'exorcista no només des de l'interior de la vivència molt més complexa de Santena i de la seva economia i demografia; sino també com l'herència immaterial dels poders de mediació que el pare havia exercit entre comunitat i feu. En part a Levi, però sobretot a Mauro Ambrosoli, cal vincular la sòlida recerca de Giuseppe Chicco *La seta in Piemonte (1650-1800). Un sistema industriale d'Ancien Regime* (1997).

Pel que fa a les recerques que es vinculen a la meua experiència, estan àmpliament recollides en el volum *Il Piemonte moderno e i suoi territori*, aparegut el 1996 en la col·lecció dirigida per Giuseppe Galasso per la Utet. La part cinc-centista ha estat escrita per Pier Paolo Merlin, amb una òptica atenta als esdeveniments político-institucionals, al paper dels òrgans de poder i dels grups socials. El propi Merlin és autor d'una notable recerca sobre la cort de Carlo Emanuele I, nascuda de la seva tesi doctoral i no tant orientada a l'estudi de rituals i cerimònies, com a comprendre el seu significat de representació i a més de condicionament respecte als mecanismes fluids, encara que ja identificables, de l'estat. De forma més recent, el propi Merlin ens ha ofert un perfil sòlid i ampli d'Emmanuele Filiberto, col·locat en un context europeu, que és el de la seva formació lligada a l'Espanya imperial de Carles V i després en la fase d'atenta i habilitíssima reconstrucció del propi estat. En el llibre *Il Piemonte moderno e i suoi territori*, el Sis-cents ha estat confiat a un investigador com Claudio Rosso, que el 1992 havia elaborat un dels millors exemples d'estudi de l'aparell administratiu de l'estat des del punt de vista d'una història social atenta no només a la dimensió institucional i política, sino també a la cultural. Faig referència a *Una burocrazia d'Antico Regime. I segretari di stato dei duchi di Savoia*. També per aquests dos segles es tracta d'una cantera oberta perquè tant Merlin com Rosso i d'altres estan enfeïnats en la gegantina tasca de donar identitat a la *Storia di Torino* que estem preparant per l'Accademia delle Scienze.

Una altra aventura original que ha cridat l'atenció sobre l'estat saboià és la d'un jove historiador deixeble de Corrado Vivanti, autor d'un llibre suggestiu sobre *Le armi del principe. La tradizione militare* (Einaudi, 1988). Els dos primers capítols fan referència al Cinc-cents i al Sis-cents i mostren com el mecanisme militar va fer servei al poder no tant per fer la guerra, com per consolidar la seva hegemonia sobre el territori a través de la implicació de velles i noves èlits. Els capítols successius mostren l'hegemonia duradora d'aquesta aristocràcia militar, enrocada en la tradició de la cavalleria i capaç de rebutjar totes les formes de modernització, com per exemple les propostes de cossos nous com l'artilleria. Es tracta d'una proposta potser fascinant però debilitada per una recerca arxivística fragmentària i pel menysteniment de les reformes setcentistes, que van crear una nova noblesa de servei, que controlava les magistratures i estava en condicions de protagonitzar notables processos de modernització, que en aquest llibre són subvalorats allargant la noció d'estat barroc fins ben entrat el Set-cents, un fet que em sembla massa uniformitzador.

A Gènova, les direccions de la recerca estan lligades essencialment a dues experiències notables, la història econòmica de Giorgio Doria, que ha participat força temps a la direcció de *Studi storici* i ha ofert recentment un volum sobre el patriciat i els seus costums, i la lligada, per contra, a l'inquiet experimentalisme de *Quaderni storici* d'Edoardo Grendi, que és un dels pares fundadors de la "microhistòria". Deixeble de Grendi és Osvando Raggio, un jove investigador que està intentant llegir la història general més des de les perifèries que des dels centres i que, actualment, amb una nova generació de deixebles de Levi i de Ginzburg, està intentant de transformar un cop més aquesta revista; la qual no només representa el reflexe més ampli de les lliçons d'*Annales* a Itàlia, sinó que també representa un inquiet i, tal vegada, fecund experimentalisme. Cal assenyalar

entre els altre treballs genovesos l'àmplia recerca de Carlo Bitossi *Il governo del Magnifico. Patriziato e politica a Genova fra Cinque e Seicento* (1990), que és un notable exemple d'aquella història social dels grups de poder que està reintroduint de forma nova i complexa la història política.

No estic en condicions de reconstruir analíticament la recerca Cinc i Siscentista que es desenvolupa a àrees com l'emiliana, on Giovanni Tocci ha reprès i transformat les lliçons de Lino Marini en direcció a les comunitats i els feus, o la pisana, lligada a Mario Mirri i els seus deixebles, els resultats dels quals, notables en termes d'història social i econòmica, convergeixen sovint a la revista *Società e storia*.

En aquesta direcció, resulten més fàcilment identificables els estudis sobre el Mezzogiorno vinculats en els aspectes polítics i socials a la gran escola de Giuseppe Galasso i en els institucionals i d'història social dels grups i dels òrgans de poder a les lliçons de Raffaele Ajello. Pel que fa al primer cas, em refereixo particularment a Aurelio Musi que el 1989 va visitar amb gran intel·ligència en un llibre ampli i documentat, *La rivolta di Masaniello nella scena politica barocca*, reprenent un tema del qual Giarrizzo n'havia lamentat l'absència o —encara pitjor— l'intencionat esborrament de l'àmbit de la historiografia italiana. El contexte és complex, perquè l'espai de l'escena barroca és local, però en mouen els fils les grans potències europees i es conclou amb la derrota de França i la reconfirmació de la monarquia espanyola. Sobre aquest mateix tema hi ha retornat en un llibre successiu i cronològicament més ampli, *Mezzogiorno spagnolo. La via napoletana a lo stato moderno* (1991), que tendeix a confirmar la línia interpretativa de Croce represa per Giuseppe Galasso sobre la positivitat substancial de l'etapa espanyola, que ha construït un estat modern potser no sub-especie de règim, però desenvolupant-ne algunes línies de tendència. Per captar aquest procés, ell explora no tant sols buròcrates i notables, sinó també les realitats locals i administratives, el paper de l'Església i dels mercaders. Els resultats són força diferents dels obtinguts pels deixebles d'Ajello: no una societat bloquejada, com ha defensat Aurelio Cernigliaro pel Cin-cents, no tant sols una república de togats com ha vist Luigi Rovito en l'experiència virreinal del Sis-cents; sino un espai obert en el qual les traces de l'estat modern que es poden identificar a través d'una recerca en comú poden ser molts. La meua reconstrucció només planteja mínimament la riquesa temàtica i documental de l'escola d'Ajello, que està cercant els elements unitaris d'una proposta interpretativa que s'oposi frontalment a la de Croce de 1925 renovada amb notable riquesa per Galasso i la seva escola. A aquesta darrera es pot connectar també Maria Antonietta Visceglie pels seus estudis sobre *Territorio, feudo e potere locale. Terra d'Otranto tra Medioevo ed età moderna* (1988), que reprenen diverses sugestions (*Annales*, Gérard Déville, Pasquale Villani, Angelo Massafra) però sobretot per les recerques sobre l'aristocràcia meridional, *Il bisogno di eredità. I comportamenti aristocratici a Napoli in età moderna* (1988); ambdós publicats en una col·lecció dirigida per Giuseppe Galasso, una notable recerca entre història econòmica, social i antropologia, que indica el filó de les recerques sobre els comportaments de les èlits que la mateixa investigadora està resseguint.

Pel que fa a Sicília, les aportacions més interessants estan lligades a l'escola de Giarrizzo: particularment Gino Longhitano, autor de refinadíssimes recerques

d'història demogràfica, i Francesco Benigno, que ha estudiat en termes d'història política, econòmica i social les relacions entre Sicília i Espanya. Pel que fa a Sardenya, les dues referències fonamentals poden ser Bruno Anatra i els seus deixebles, a Cagliari, i Antonello Mattone, a Sassari.

Per concloure aquest *tour de force* en un camp que no és de la meua estreta competència assenyalaria un altre fet: l'extraordinària vitalitat de conceptes d'època que en els anys setanta semblaven estar definitivament en crisi o que encara no havien passat de la historiografia artística i literària a aquella històrica *sout court*: em refereixo al concepte de Renaixement i de Barroc, considerats ambdós com les síntesis més eficaces d'uns períodes que són, respectivament, el Cinc-cents i el Sis-cents. Faig referència al llibre col·lectiu *L'uomo del Rinascimento*, a cura d'Eugenio Garin (Laterza, Roma-Bari, 1988), en el qual les aportacions italianes són tres, la de Massimo Firpo sobre el cardenal com a *ideal typus*, el del propi Garin sobre el filòsof i el mag, i finalment el d'Alberto Tenenti sobre el mercader i el banquer. En realitat, Michele Ciliberto, reprenent un estudi propi sobre aquest concepte, ja n'havia assenyalat el retorn, a finals dels anys vuitanta, tal vegada per l'efecte d'arrossegament del concepte de Revolució científica. Més complexa és la fortuna del terme "barroc". En realitat, el volum de 1991 que ve a continuació del recollit per Eugenio Garin i que té com a coordinador a Rosario Villari, *L'uomo barocco*, usa el terme no com a substantiu, sinó com a adjectiu. El resultat és el mateix, en el sentit que el propi Villari no només reivindica el conegut assaig de José Antonio Maravall, *La cultura barroca* (1975), que ha contribuït notablament a la condensació del terme com a concepte d'època; sino que, a més, també fa referència a la dramàtica consciència que tingueren de la seva existència els homes del segle XVII. En aquesta obra, les aportacions dels autors italians tracten la figura del secretari (Salvatore Nigro), el rebel (Villari), el missioner (Adriano Prosperi), la religiosa (Mario Rosa), el científic (Paolo Rossi), l'artista (Giovanni Careri). Pel que fa al concepte de Barroc, cal dir que no tant sols ha estat àmpliament acceptat pels historiadors, sinó que per alguns existeix el risc que esdevingui una categoria de llarga durada, dilatada de tal manera per algú d'ells que parla de mort de l'estat barroc només amb la Revolució francesa (Davico i Barberis). Una darrera observació abans de deixar el segle XVII: ja no es tracta d'una època de decadència, sino tant sols de crisi parcial. El Sis-cents, revaluat precoçment pels historiadors de la literatura catòlica (Giovanni Getto i, ara, Ezio Raimondi), s'està transformant, en els treballs d'una jove generació d'investigadors, en una època de pre-reformes. Aquesta és l'òptica proposada problemàticament per Marcello Verga, en un assaig publicat en una nova i ambiciosa revista, que reflecteix el punt de vista d'una nova i belicosa generació d'historiadors i que té el títol vagament droysenià de *Storica*. En aquesta qüestió hi són implícits molts problemes estretament lligats al pròxim apartat del meu article.

Els estudi Set-centistes de l'últim decenni

La mort de Franco Venturi el 14 de desembre de 1994 ha deixat interromput el gran projecte del *Settecento riformatore*. Pel que fa al balanç que jo vaig

elaborar el 1986 i publicar el 1989, que finalitzava amb els dos toms del volum IV, *La caduta dell'Antico regime (1776-1789)* (publicats el 1984) es poden assenyalar dos elements nous. Es tractava d'una gran i pragmàtica història de l'opinió pública europea, construïda utilitzant les gazetes italianes i internacionals per reconstruir els feixos d'informació i el material ideològic que el lector italià tenia a disposició, aleshores, sobre el món que li era contemporani i els seus problemes. El primer element nou és la publicació el 1987 i el 1990 de dos toms del volum V, *L'Italia dei Lumi (1764-1790)*, sobre la gran carestia del 1763-1764 (Nàpols, Roma, Toscana), la revolució de Còrsega i la Llombardia de les reformes; mentre el segon tom fa referència a la República de Venècia fins el 1797. El segon element novedós és la traducció dels volums III i IV de *The End of the Old Regime* (Princeton University Press, 1989-1991). Amb aquesta traducció de R. Burr Litchfield, un fi investigador d'història social toscana, el públic anglosaxó té a disposició no només *Utopia and reform* (1971) o *Italy and Enlightenment* (1972) —un recull d'assaigs a cura de Stuart Woolf—, a part dels treballs sobre el populisme; sinó que pot accedir a una part notable de la seva obra més important. No manca una subtil transformació del text. Doncs, —separats dels volums primer, segon i cinquè, que vinculaven l'obra als espais italians— els volums tres i quatre esdevenen més aviat una gran història de l'opinió pública europea, durant aquell vintenni de crisi, totalment desvinculada del prisma italià, que era el punt d'observació.

En qualsevol cas, es pot observar que no és totalment correcte classificar aquesta obra com una monumental història de les idees. És indubtable que, en l'aspecte més creatiu, aquest és el seu sentit. Però també és quelcom més, tal com en el primer volum podrien demostrar els capítols de microhistòria social sobre Gènova i sobre el Piemont durant la guerra de successió austriaca, o els capítols d'història políticoreligiosa del segon, que també presten atenció als aspectes econòmics del debat. Tal com s'ha dit, els volums tres i quatre són prevalentment una història de la opinió pública europea, mentre en el cinquè retorna la història econòmica i social de les caresties. L'historiador no es limita, però, a la reconstrucció analítica del drama o a descriure la capacitat de resposta de les classes dirigents. També reconstrueix la transformació d'aquestes experiències en cultura i com foren usades en el futur. La mort l'ha sorprès mentre estava concluint les recerques sobre la Toscana lorenese i sobre la república de Gènova, deixant-nos amb les lamentacions per un altra investigació trencada de forma irremediabile i potser l'esperança que se'n pugui recuperar —amb el temps— algun fragment. Però, tal vegada, hi ha un altre element que mereix ser subratllat i que ja constitueix una resposta a qui ha aixecat —potser de manera arrogant i esquemàtica— l'exigència d'anar més enllà de les Llums i les reformes per reconstruir la identitat de cada un dels estats de l'antic règim. Això és el que Venturi ha fet no només per la Llombardia de la segona meitat del Set-cents, sinó també, i sobretot, per Venècia i potser es preparava a fer-ho per Gènova. I ho ha realitzat sense renunciar al projecte inicial, sinó dilatant-lo fins a incloure —entre passat i present i futur— els plecs més secrets d'un model polític, d'una societat complexa, de les seves identitats profundes, de les seves relacions no només amb el seu territori, sinó també amb Europa.

El diàleg amb Venturi i el sentit més profund i lliure de la seva lliçó es retroba en el notable treball de Furio Diaz, *Dal movimento dei Lumi al movimento dei popoli* (Bologna, Il Mulino, 1986). És un gènere que oscila entre la gran síntesi i la reflexió historiogràfica, amb una apassionada reivindicació de la història política i de les idees. En un article com aquest, només es poden indicar els elements essencials. L'espai és una Europa que no és només l'Europa il·lustrada (Diaz comença amb anterioritat, discutint la pròpia noció de crisi de la consciència europea i els seus límits), sinó també la de la Revolució francesa. La clau rau en el problema del poder i de les representacions, que la cultura il·lustrada europea no extreu només de les tradicions republicanes o dels models constitucionalistes anglesos, sinó sobretot de la vivacitat de l'experiència americana. La Revolució francesa era la resposta conseqüent a les exigències de democratització del poder presentades per les Llums, però que no eren fàcils de realitzar. No és casual que les dues fases que més interessen a Diaz són la transició des dels Estats nacionals a l'Assamblea Constituent, i sobretot, l'harmonios disseny constitucional de després de Termidor. La seva fallida obre el camí del cesarisme, constraït per homes com madame de Stael i Benjamin Constant, que en aquest aspecte eren hereus actius de les Llums. Són els temes que seran represos i desenvolupats en un *pamphlet* recentíssim i militant, que ha suscitat alguna polèmica, dedicat a *L'utopia liberale* estretament lligada amb l'herència de la Il·lustració.

A la història política i a la de les idees es vinculava també Paolo Alatri, que ha estat el President de la "Societat Italiana pels estudis del segle XVIII" fins a la seva recent mort. De la seva amplíssima producció com a investigador militant en el sentit més civil de la paraula, profund coneixedor no només del *Risorgimento* i de la contemporaneïtat italiana, sinó també de la Il·lustració, sobretot francesa, esmentarem no només els dos documentats volums *L'Europa dopo Luigi XIV (1715-1731)* (1988), i *L'Europa delle successioni (1731-1748)* (1989), i el seu atractiu i intel·ligent perfil de Voltaire (1993) de les *Lettere inglesi* del qual en fou l'editor el 1971, sinó també el seu acurat balanç sobre la historiografia política presentat a *Vico Equense* (1990) i publicat recentment a *Un decennio di storiografia italiana sul secolo XVIII* (1995).

Tot el que he escrit fins ara sobre el Set-cents fa referència a una generació de mestres ja llunyana de la universitat i que malauradament està desapareixent. La forma en que s'ha transformat aquesta lliçó i els camins que estan seguint els estudis setcentistes no són fàcils d'indicar perquè també impliquen l'òptica no neutral de qui escriu. Començaré per la meua experiència per dir que sempre he cregut en les possibilitats de la història intel·lectual, però que he intentat de confrontar-la amb allò que avui s'anomena història cultural, mesurant-me amb temes com la premsa i l'ensenyament. La meua contribució a la història de l'estat saboià (1994) neix d'una llarga recerca sobre l'aparell administratiu, sobre les institucions i sobre les classes dirigents. És un procés que ha estat observat de manera diferent, però paral·lela per Luciano Guerri. Després de la magistral síntesi sobre el Set-cents europeu —en termes d'història econòmica, social, intel·lectual i política, a la qual ja m'he referit— els seus temes de recerca han estat el debat sobre la dona, la coordinació d'un esplèndid diccionari sobre els historiadors de la Revolució francesa, l'estudi dels catecismes republicans.

Una original revisió de la història intel·lectual és la realitzada per Vincenzo Ferrone. Ja he fet menció del seu llibre, *Scienza natura religione* (1982), que ha estat traduït el 1996 per la Princeton University Press, amb una breu, però densa introducció de Margareth Candee Jacob. El títol de la versió anglesa, *The intellectual roots of the Italian Enlightenment*, revela encara més que l'original l'ambició de la proposta, que constitueix una veritable i pròpia història d'una complexa via italiana a la Il·lustració, reconstruïda en la interacció de claus significatives com la ciència i la religió. Més tard, el jove investigador ha traslladat la seva atenció sobre la segona meitat del Set-cents, oferint una imatge molt nova de l'època de Vittorio Amedeo III i del neixament de la "Accademia delle scienze di Torino", un ambiciós projecte de modernització en el qual juguen un paper rellevant militars, tecnòcrates, científics, quasi sempre lligats per tenasos lligams massònics. A les metamorfosis de la raó i de la percepció de les inquietuds que la crisi de l'Antic Règim projecta sobre els espais italians i en particular sobre els meridionals està dedicat al recent volum *I profeti dell'Illuminismo* (Roma-Bari, Laterza, 1989). Ferrone no pateix —també per raons generacionals— les deficiències polèmiques de Díaz o l'olímpic distanciament de Venturi de la història social de les idees, tal com apareix en els projectes de Robert Darnton, Daniel Roche i Roger Chartier. Per contra, usa aquests models i els absorbeix en la seva pròpia proposta, que es presenta forta perquè no exorcitza les diferències, encara que tendeix a una subtil erosió dels seus interlocutors. Reduïda a l'essencial, la proposta del jove historiador —que aquí utilitza de manera hàbil i dislocada no només el llibre de Reinhart Koselleck sobre crítica il·lustrada i crisi de la societat burgesa i els recents desenvolupaments del discurs de John Pocock sobre la Il·lustració conservadora— es pot reduir als següent elements: a) no existeix un sol model epistemològic en la base del concepte d'Il·lustració tant si és la raó galileiana, baconiana, cartesiana, malebranchiana, lockiana, newtoniana; b) la mutació epistemològica des del mecanicisme al neonaturalisme no es separa de les llums, encara que els transforma i els fa més complexes; c) aquest discurs comporta l'existència de relacions entre màgia i ciència menys linials d'aquelles pressuposades per una identificació de la Il·lustració lligada substancialment a una idea de ciència galileiana, cartesiana o newtoniana; d) aquestes mutacions no són abstractes, sinó lligades a formes de sociabilitat complexa, que no poden deixar de ser explorades —per una reconstrucció més àmplia— també en termes d'història sociocultural; e) aquestes transformacions dels models interpretatius individuen noves exigències polítiques, culturals i socials (i també la aparició, com ha demostrat Darnton, de nous grups en la comunicació intel·lectual), però no ataquen el sistema de valors produït per la Il·lustració. En tot cas el compliquen i el fan més sensible a les possibilitats del futur. És una contribució que, si no té la complexa i decidida monumentalitat del primer treball, obre diverses vies, reconsiderant tradicions culturals marginades, o aportant contribucions de primera mà a aquella història de la masoneria que està esdevenint sempre més un dels objectes d'interès més complexos pels estudiosos del Set-cents.

En aquesta direcció es mou el recent volum de Giuseppe Giarrizzo, *Massoneria e illuminismo nell'Europa del Settecento* (Venècia, Marsilio, 1994), que es presenta, al costat del llibre d'Alberto Basso sobre la música massònica, *L'invenzione della gioia* (1994, Milà, Garzanti) com l'intent més ambiciós

d'oferir una clau interpretativa "general" en molts aspectes paral·lela i diferent de la usada per Jacob. També per l'investigador sicilià, la relació entre els dos conceptes sembla invertida, en el sentit que —almenys en alguna mesura— són les lògies les constructores de la imatge més consistent de les Llums europees. La diferència rau en el fet que Jacob (que limita la seva anàlisi al món anglès, francès i holandès) sembla interessada especialment en la construcció —a l'interior de la sociabilitat de les lògies— d'aquell llenguatge de la democràcia que constituirà la cultura essencial de la Revolució; mentre Giarrizzo reconstrueix en un context més ampli (perquè inclou el món italià, l'austriac i l'alemany) els elements essencials d'una cultura que no és (com en les indicacions precedents de Venturi) un component de la Il·lustració, sinó que esdevé l'element motor, el camp essencial de les tensions ideals que la cultura precedent havia reconstruït com Il·lustració. És innegable que es tracta d'una proposta ambiciosa i riquíssima en suggerències. En tot cas el conjunt del treball es veu perjudicat pel caràcter perentori indemostrat de molts aspectes, que es connecten a d'altres massa analítics, com si l'historiador hagués preferit alliberar-se d'aquest desafiament totalitzant i impossible abans d'aconseguir realitzar aquella harmonització de les parts, que tal vegada hauria reclamat més anys de treball i hauria mantingut en el calaix una investigació que calia fer circular, malgrat posseir quelcom de postmodern, com a mínim en els moments de referència a aspectes més concrets —a més d'una oralitat extraordinària que n'havia anticipat molts punts— que no té la versió definitiva.

No és fàcil delinear com a conclusió quins són tots els camps oberts per les noves generacions d'investigadors. El desafiament a un model d'història intel·lectual com aquella realitzada pel Venturi en el *Settecento riformatore* és probablement un terreny que es dibuixa com a inevitable, malgrat que en ocasions els camins iniciats són menys innovadors d'allò que es pretenia en les explicitacions dels objectius. En realitat, és veritat que tota proposta original és en alguna mesura revisionista respecte les construccions preexistents, fins i tot aquelles més consistents i contigües, però això no és suficient per dibuixar millores o alternatives, com les anunciades per Mario Mirri en el seu extens assaig que contraposa a la història de les Llums i de les reformes el retorn a models "realistes" de la història dels antics estats italians (AA.VV., *Pompeo Neri* a cura de A. Fratoianni i M. Verga, Castelfiorentino, Società storica della Valdelsa 1992). El resultat més significatiu en aquesta direcció és una història políticossocial, més atenta, en el millor dels casos, als aparells burocràtics, a les relacions amb els grups, al control dels territoris. Això és tot el que emergeix dels estudis de Carlo Capra sobre la Llombardia Set-centista, de Marcello Verga sobre la Toscana, de Pompeo Neri i de Carlo Mangio sobre la "polizia" i l'administració lorenese, d'Anna Maria Rao i d'Elvira Chiosi sobre el Mezzogiorno. Amb *Esuli* (Nàpols, Guida, 1992), Anna Maria Rao ha construït el llibre més bonic sobre el món de l'emigració revolucionària, reprenent temes que havien estat d'un gran comparador com Fernand Baldensperger. Marina Formaica, *La città e la Rivoluzione. Roma 1798-1799* (Roma, Istituto italiano per la storia del Risorgimento, 1994) ha aplicat al mitjà i petit àmbit de l'espai urbà totes les lògiques analítiques possibles, amb un resultat que sembla simultàneament sòlid i

convinent: un dels més originals i innovadors de la jove historiografia italiana nascuda en els doctorats.

I en la mateixa direcció s'ha mogut també el grup torinès que ha usat intensament un doctorat de recerca dedicat a la història de la societat europea i coordinat per Luciano Guerri. Seguint les emprentes d'un treball de síntesi com el volum sobre el Piemont saboià han nascut recerques analítiques que han renovat profundament el nostre coneixement no només dels protagonistes, sinó també dels grups i de les seves cultures. La història de la universitat, que havia estat un llunyà punt de partida, com documenten les importants recerques de Marina Roggero, s'ha transformat en història sociocultural dels juristes, dels funcionaris, dels metges, dels teòlegs. Em refereixo als treballs de Donatella Balati, *Toghe di stato*, un estudi complex que no tracta només la facultat de dret, sinó també sobre el destí professional dels llicenciats i sobretot llur eventual carrera en l'administració (Torí, Deputazione subalpina di storia patria, 1996); o al volum de Barbara Maffioldo *I borghesi taumaturghi* que reconstrueix la identitat cultural i científica dels metges piemontesos entre Accademia delle Scienze i províncies (Fondazione Luigi Firpo, 1996). Entre els resultats més coneguts, fins i tot en el pla del debat internacional, em limito a assenyalar els dos treballs de Lodovica Braidà sobre els almanacs piemontesos (1789) i especialment *Il commercio delle idee* (1995), respectivament. Però altres temes han estat profundament renovats com l'espai urbà i els seus decurions, la història del llibre i de les biblioteques públiques i privades, el coneixement dels aparells militars, l'exercici de les pràctiques jurisdiccionals, la noblesa i les seves diverses arrels en el territori: un *work in progress* experimentalment flexible i obert que s'enmiralla en part en un recent volum de Michael Broers, *Napoleonic imperialism and the Savoyard Monarchy 1773-1821. State Building in Piedmont* (1997). Quan alguns d'aquests camins de recerca seran recorreguts fins i tot l'única crítica de rellevància que ens fan —la de mirar més al centre que a les perifèries i a les experiències locals— estarà superat almenys en part.

Traducció: Maria Antònia Martí Escayol
Oriol Junqueras Vies